

Recensions bibliogràfiques

VÀRIA

DIAS MARQUES, Maria Graciana. «Numismática em Portugal». *Numismática*, [Lisboa], 82, (setembre-desembre 2001), p. 13-24.

Erudit treball de l'autora que s'inicia amb una aproximació etimològica a diferents termes comuns de la nostra especialitat com el mateix de *numismàtica* o els de *moneta*, *pecunia*, etc. La part central de l'article es dedica, però, a un altre vessant històric: el de l'estudi de la numismàtica i, més concretament, de l'ensenyament d'aquesta especialitat històrica a les universitats i altres centres del seu país. Les primeres iniciatives es remunten al 1769, quan el sacerdot Manuel do Cenáculo va promoure la creació d'una càtedra de diplomàtica a fi de poder estudiar tota mena de documents antics. Disposicions posteriors com la creació d'un primer Gabinet de Numismàtica e Medalhistica el 1836 demostren que dins dels estudis diplomàtics s'hi contemplava el coneixement de les monedes.

Però l'entrada de l'ensenyament numismàtic a la Universitat no es produí fins a l'any 1911, quan es crearen programes numismàtics dins els estudis d'Història i començaren a impartir-los en el curs 1913-1914 els estudiosos José Leite de Vasconcelos a Lisboa i António Garcia Ribeiro a Coimbra. Ens relata les diferents oscil·lacions en la trajectòria de l'ensenyament i conclou amb el paper realitzat per Mario Gomes Marques, del qual l'autora es declara deixeble, amb un exhaustiu repàs de tots els numismàtics que han fet aportacions notables, sens oblidar a Nestor Fatia Vital, actual director de la revista *Numismática*, que està fent un considerable esforç per a la regularitat i el nivell de la publicació.

Interessant estudi que ens mostra un paper pioner de Portugal i sense parallel a casa nostra. Cal dir, amb tot, que no disposem pas d'un estudi semblant referent al nostre país i que seria ben útil. De ben segur que trobaríem erudits ben antics, com els tant anomenats Lastanosa o Antoni Agustí, però tot sembla indicar que poca

cosa podríem retrobar en l'àmbit de l'ensenyament universitari, encara avui tant descurat.

M. Crusafont

FONTANA, Maria Vittoria. *La Collezione Tonizza nel Museo della Chiesa Nuova di Assisi*. Roma, 2001.

Es tracta de la publicació del fons d'aquesta col·lecció de moneda oriental de les sèries de Pàrtia i també sassànides i islàmiques. S'hi cataloguen un total de 131 peces, la major part de les quals són islàmiques i corresponen a tallers situats al Pròxim Orient, Egipte i al Nord d'Àfrica.

Anna M. Balaguer

I luoghi della moneta. Le sedi delle zecche dall'Antichità all'età Moderna. Milà, 1999.

Es tracta de les actes d'una trobada internacional promoguda per la professora Lucia Travaini i que, com diu el títol, intentava reunir dades documentals de tota mena sobre els tallers monetaris: la seva ubicació, funcionament, importància, etc.

El projecte era certament molt ambiciós i els estudis de partença pràcticament nuls. Això reforça l'oportunitat del tema escollit, que volia donar resposta a múltiples qüestions que sovint ens formulem els estudiosos de la moneda. Els resultats han estat prou notables amb la suma d'esforços de trenta estudiosos europeus. Alguns d'ells han assajat el recull sistemàtic dels tallers del seu país i d'altres han documentat una seca determinada. En qualsevol cas, es tractava d'obrir una nova via i començar una lenta recopilació de dades esparses i un treball comparatiu que pot ésser de molta utilitat. De moment comptem amb aquesta primera base.

La part peninsular va ésser coberta, amb prou exhaustivitat, per Paulo Dordio, pel que fa a Portugal, i més discretament per F. Chaves i Julio Torres, que es van limitar, respectivament, al període romà i a la Castella medieval.

M. Crusafont

SAN VICENTE, J. I. *Del trueque al euro, a través de la colección numismática Prestamero*. Diputación Foral de Álava, Vitoria, 2001, 197 pàgines.

Es tracta d'una concisa història de la moneda traçada al voltant de la col·lecció Prestamero, formada al País Basc al segle XVIII i que fou adquirida per la Diputació d'Àlaba a mitjan segle XX. Aquesta col·lecció comprèn unes 4.000 monedes que van des del segle II aC a l'actualitat, després de successives i contínues incor-

poracions que s'han anat fent al nucli primer de la col·lecció. Hi ha una bona representació de moneda antiga, sobretot romana i de les sèries antigues d'Hispania. Les sèries medievals també estan ben representades. Cal destacar la presència d'un trient de Leovigild, un gros de Montpeller de Jaume I, un croat d'Alfons II o bé de peces medievals castellanes, entre les que hi ha un ral i una dobla de Pere I, un mig ral d'Enric II o diverses peces d'Enric IV, etc. De la sèrie moderna hispana destaquen dos cinquantins de Felip III (1618) i de Felip IV (1635). Al llarg de l'obra l'autor va explicant de manera entenedora les emissions de cada època.

Anna M. Balaguer

MÓN ANTIC

FUENTES VÁZQUEZ, T. *La ceca ibero-romana de Iliberri, Granada*. Ediciones Virtual, Maracena, Granada, 2002, 348 pàgines.

Presentem un treball exhaustiu sobre la seca d'Iliberri, el Municipium Florentinum Iliberritanum, que també presenta la llegenda ibèrica de ILTURIR, amb una introducció extensa i erudita sobre la ciutat, els antecedents històrics, comenta les fonts escrits antigues, profunditza en els fets de la Segona Guerra Púnica i en la conquesta d'Hispania pels romans, el seu encaix en la romanització, comenta tots els antecedents i arriba a un estudi crític de l'estat de la qüestió, que li permet presentar les causes i la utilitat de la moneda com a pagament de tributs o sostinent de l'exèrcit i a les seves raons polítiques i de prestigi.

Del capítol «las leyendas» ens diu que ha resultat tant extens que ha arribat a dubtar si l'havia d'incloure en un treball fonamentalment numismàtic. Comenta tots els signes de la llegenda i totes les interpretacions que els investigadors han donat a través dels anys, i acaba amb tres hipòtesis. La llegenda ibèrica ILTURIR pot correspondre al nom de la ciutat, que seria ILTUBIRIR. Pel que fa a l'afegit circumstancial de CESTIN li dóna un valor d'apelatius.

Els tipus emprats en aquestes monedes són aquests: cap amb casc, triquetre i górgona, Victòria, estrella i creixent, cap nu i esfinx. En dóna una informació extensa amb tots els antecedents i els models de les monedes gregues i romanes.

Són moltes les troballes de monedes, malgrat que cap d'elles no sigui important pel volum. Són inèdits i interessants els documents amb empremtes i dibuixos de Gómez Moreno, que publica en 22 làmines.

És important la reencunyació que publica d'un Carmo antic usat com a cospell per a una moneda amb FLORENTIA, que demostraríria que aquesta emissió no pot ser sextantal com havíem proposat. No dóna el pes de la moneda, que suposem que és uncial, i l'il·lustra a la pàgina 221, no l'hem trobada ni en el catàleg ni en el CD-ROM.

A la moneda il·lustrada es veu en una banda el cap amb casc i a l'altra el triquetre i FLORENTIA, sense cap altre rastre visible de reencunyació, aleshores ens preguntem si no pot ser un Carmo sobre un Florentia.

Acceptada la reencunyació tal com la veu l'autora ens ve a presentar un problema que ja se'ns havia proposat en comunicar-nos que s'havien vist monedes de Florentia entorn dels 24 g. Ara amb el material abundant que ens ofereix l'autora es pot aclarir. Són 21 les monedes que inclou en el catàleg.

A l'histograma de la pàgina 235 veiem que les monedes es reparteixen en dos grups, un entorn dels 29/24 g i l'altre de 59/54 g. Els dos grups formen dos mostres ben normals. El mateix veiem a la gràfica de la pàgina 236, es formen dos grups, un per dessobre dels 50 g i l'altre per dessota dels 35 g.

Separant les monedes pel pes de 40 g, una mostra té els paràmetres de $N = 6$; $x = 55,99$; $v = 6\%$; $IC = 52,68/58,10$, i l'altra, la de pes baix, $N = 15$; $x = 23,92$; $v = 20\%$; $IC = 21,40/26,94$. Una és exactament sextantal i l'altra la meitat, uncial. A la descripció d'aquesta emissió que dóna el catàleg cal suprimir la palma, que nosaltres donàrem en el corpus, ja que era resultat d'una invenció en ser retocada la peça.

El resultat és que amb la mateixa tipologia i llegenda hi ha dues emissions, amb una relació de pes de 2 a 1. Això aclareix el problema que presentava la reencunyació d'una d'aquests monedes de pes uncial sobre un Carmo del sistema uncial. D'altra manera, una moneda sextantal hauria estat batuda sobre una uncial, cosa que era impossible.

El fet és que la moneda reencunyada de Florentia deu pertànyer a la sèrie uncial, i malgrat que no ens dóna el pes, resol el problema cronològic.

La problemàtica queda reduïda al fet d'existir dues emissions d'exacta tipologia i llegenda amb la meitat de pes l'una de l'altra, i queda per aclarir el perquè de la segona emissió. El fet no és nou, el trobarem a Sagunt i el publicarem a *Arse*, núm. 16, 1990, 1027-1033, «Monedes de Sagunt d'igual tipologia i de diferent nominal». També es troba en algunes seqües de l'Ulterior, com per exemple la de Sacili. Quina explicació pot justificar les dues emissions? De moment tenim el fet concret de la seva existència.

Seguint el seu mètode, en el capítol de metrologia repassa els sistemes metro-lògics usats a la península i el romà. Dóna els paràmetres estadístics i els histogrames de les emissions. Un aclariment: l'interval de confiança de la mitjana que dóna és l'interval de la mitjana més o menys la desviació típica, en lloc de calcular-lo per l'error típic.

A la sèrie I, qualifica unes monedes com a dupondi o sesterci, la qual cosa no és adequada, puix que el dupondi, que val dos asos, pràcticament no existeix en aquella època i el sesterci en temps de la República és un quart de denari i més tard valdrà 4 asos.

Per a la classificació de les monedes amb la llegenda ibèrica estableix dos grups: el del triquetre i el de l'esfinx. El primer el subdivideix en tres subgrups,

segons la situació de la llegenda: en tres camps, en dos camps, i en un camp. Sigueix el divisor amb la Victòria i el particular d'estrella i creixent, aquest no és un semis, podria ser un quart. Finalment trobem el grup amb la llegenda llatina.

En el catàleg ens dóna el número de l'encuny d'anvers i el de revers, i hi afegeix el número de la llegenda. És natural que la moneda amb el mateix encuny de revers tingui la mateixa llegenda, però en el cas de l'encuny R.4, dels grups 2.1, 2.3 i 3.1 del triquetre, els dos primers diu que tenen la llegenda 3 i l'altre la 4; si la llegenda no es la mateixa, l'encuny ha de ser diferent. El mateix succeeix amb l'R.5 dels grups 3.2 i 3.3, que tenen la llegenda diferent; per tant, no són del mateix encuny.

Cosa semblant trobem en el grup de l'esfinx, on el 2.1 i 2.2 amb el mateix encuny de revers del 2.1 presenten diferent la llegenda, que per tenir el mateix encuny hauria de ser igual.

A la il·lustració dels tipus 4.1 i 4.3, davant de la Victòria sembla veure's una punta de ferro de llança, que consta a la tipologia i no és assenyalada en el catàleg.

Per al grup 11 de llegenda llatina no s'assenyala la marca X, que es veu a l'il·lustració.

Falta l'estudi de l'estimació del volum de les emissions, cosa que ens estranya puix que en el catàleg es dóna el resultat de l'estudi dels encunys i són fàcils de comptar.

Grup triquetre, 5 encunys d'anvers i 7 de revers.

Grup d'esfinx, 5 encunys d'anvers i 8 de revers.

Grup de llegenda llatina, 2 encunys d'anvers i 3 de revers.

Són en total 12 encunys d'anvers i 18 de revers. Resultant 56 monedes per encuny d'anvers i 38 pel de revers. Aquest coeficient sembla molt alt i pensem que hi podria haver més encunys dels que s'assenyalen.

Comparant aquestes xifres amb les de les monedes de la seca de Lauro, on tenim estimats 22,77 encunys, i 14 monedes per encuny, el volum de monedes batudes en el cas d'Iliberri resulta quelcom inferior.

La cronologia d'aquestes monedes és per a nosaltres la part més discutible de l'obra. Per a les monedes amb FLORENTIA, el seu sistema sextantal és evident, de finals del segle III aC, havent aclarit les dues sèries metrològiques de la mateixa tipologia i la reencunyació.

L'autora situa la sèrie del triquetre per a després del 36 aC amb raonaments no numismàtics, i per a poc després la de l'esfinx, en temps d'August; per nosaltres són emissions del segle II aC. La sèrie amb la llegenda llatina és posterior a aquelles, per nosaltres del segle I aC.

L'únic argument numismàtic, el de les reencunyacions, li queda sense valor en no acceptar les cronologies altes proposades per les monedes que han servit de cospell.

La reencunyació 2, d'Iliberris sobre Obulco, número 622 del catàleg, resulta que si a l'anvers sembla ser d'Ilturir sobre Obulco, al revers es veu clarament que

és Obulco sobre Ilturir. Moltes vegades és difícil determinar quina és la moneda que fa de cospell.

L'aportació de material és extraordinària, s'estudien 734 monedes. Creiem molt difícil poder augmentar aquesta xifra. Les monografies numismàtiques que es van publicant fan una aportació de material molt gran, que queda salvat per estudis posteriors i que creiem que és la part més valiosa dels treballs que es van publicant i els que demanen més esforç a l'investigador.

Són il·lustrades en color 34 monedes, una de cada grup; son poques per fer comparances, però un CD-ROM acompanya l'obra, on presenta una il·lustració total, cosa que no és habitual, ja que és la primera vegada que ho veiem en un llibre hispànic de numismàtica.

L'estudi d'aquesta seca és un gran treball, amb el qual ens arriba molt material, comentat amb una gran erudició, per la qual cosa agraiem i felicitem l'autora per l'esforç que representa la realització d'aquest llibre que omple un buit de la nostra numismàtica.

L. Villaronga

GIARD, J.-B. *Monnaies de l'Empire Romain. I Auguste. Catalogue*, Bibliothèque Nationale de France, París, 2001, 258 pàgines, LXXIII làmines [3.ª edició ampliada i actualitzada].

Tenim la tercera edició d'aquesta obra, augmentada i posada al dia, després de la primera publicada l'any 1976 i la segona del 1985. Aquest fet ja demostra la seva importància, la utilitat del catàleg i l'interès de l'estudi fet sobre les emissions monetàries d'August.

En la introducció d'aquesta tercera edició l'autor ens diu que caldria refondre la presentació del catàleg, canviar la numeració de les monedes, recompondre les làmines, però que davant d'aquestes circumstàncies es decideix a conservar el catàleg donant les canvis que calgui. Dóna les referències a la nova edició del RIC de 1984 i afegeix les del RPC.

També ens parla d'unes peces extraordinàries que il·lustra a la nova làmina LXXIII, i comenta alguns nous punts de vista, dóna la nova bibliografia i insisteix en el fet de la circulació monetària marcada per l'allunyament de la seca dels llocs on circulen les monedes.

Amb aquesta tercera edició del llibre de Giard sobre la numismàtica d'August es fa palesa la importància de tota la seva obra i de l'excellent acollida que ha tingut en el món numismàtic.

L. Villaronga

GOMIS JUSTO, M. *Las acuñaciones de la Ciudad Celtibérica de Segeda/sekaiza*, Seminario de Arqueología i Etnología Turolense, Institución Fernando el Católico, Teruel - Mara - Zaragoza, 2001, 200 pàgines.

S'ha publicat una altra monografia numismàtica. És la de Sekaiza, seca molt important amb emissions que es succeeixen durant un segle. Pel seu estudi l'autora, deixeble de P.P. Ripollès, ha reunit una gran quantitat de monedes (són 1400) amb les quals ha desenvolupat un interessant treball de recerca.

Amb gran erudició recull les notícies que donen les fonts escrites antigues, recollint els aspectes arqueològics per situar la seca de les monedes estudiades a l'antiga Segeda, localitzada a Mara / Belmonte. La que anomena ciutat I, a San Esteban del Poyo a Mara abandonada l'any 158 aC i la II reconstruïda a Duron de Belmonte en temps de les guerres numantines.

S'estudien els encunys, fet ben necessari. Pels enllaços arriba a reduir el nombre d'emissions, agrupant les variants existents, essent aquesta la idea central de l'obra. Som conscients que en el nostre Corpus vàrem qualificar com a tipus el que eren tan sols diferències d'encuny i així resultava que dos tipus del nostre llibre, per tenir l'encuny de revers diferent, podien tenir el mateix encuny d'anvers. La nostra finalitat era diferenciar monedes per facilitar-ne la classificació a l'estudiós. Ara, en aquesta obra, l'autora pren el criteri oposat. Tal volta en un entremig estigui el punt més encertat.

I així, per posar un exemple important, fa una sola emissió amb les monedes de lleona de cap barbat i les que el tenen imberbe, que són dos tipus prou diferents. Addueix per fer-ho que els dos tipus queden enllaçats per un encuny de revers el R.10, però només hi ha un sol d'enllaç d'encunys. Sempre hem tingut present que quan n'hi ha un de sol que té una conseqüència important s'ha de tenir una seguretat total i aquest no és el cas. En estudiar els encunys és molt fàcil un error. Nosaltres mai amb un sol enllaç ens hem atrevit a afirmar res que tingui una conseqüència important. A més, en aquest cas concret, si bé els encunys s'assemblen no els veiem exactes i encara menys si tenim en compte que estem davant una ordenació dels encunys en el treball del taller molt regular. L'ús dels encunys es va succeint de manera consecutiva. En canvi aquest enllaç del R.10 representa una ruptura de l'ordre.

Per altra banda hi ha altres raons per no incloure els imberbes i els barbats en la mateixa emissió. És la dels models imitats o seguits. Les monedes imberbes segueixen perfectament les monedes de l'emissió i presenten l'estil de les monedes antigues de Kese i d'altres ibèriques catalanes, com la de l'encuny A.9B. Ens sembla evident que l'emissió I deu ser seguida per les monedes imberbes i després les barbades, que segueixen models posteriors de Sesars.

Un altre cas d'enllaç d'encunys és el de l'emissió Vd, en la qual l'encuny A.1 va amb reversos amb les llegendes SEKAISAKOM, SEKA i SE.

Un tema curiós és el de la interpretació de quin animal és representat a l'anvers

de les emissions I i II, fet que no té cap importància numismàtica. Es tracta solament d'una definició tipològica. L'autora diu que no és habitual el lleó a la moneda de la península, però sabem que el lleó de Massalia passa a les fraccionàries emporitanes del segle V-IV aC i d'allí a les ibèriques d'UNTIKESKEN i és present a les monedes del nostre Corpus números 7, 10, 15, 21, 22, 23, 31, 34, 45 i 47 i encara és usat a SEKOBIRIKES, corpus 3. Al menys a Untikesken és habitual. Fàcilment d'Untikesken podria arribar a Sekaisa.

Per altra banda si estudiem les representacions del llop a Iltirta i a les imitacions de plata ibèriques, veiem que el mamífer de Sekaisa és més proper al lleó d'Untikesken que al llop d'Iltirta.

Pel que fa al so fonètic de la llegenda SEKAISA, no té cap trascendència numismàtica que l'última soni com a S o com a Z. Davant d'aquesta interpretació ens preguntem com sonaria AUSESKEN o LAIESKEN. Amb l'-SKEN amb les dues classes de S, deu sonar -zken o -skен. És possible que una desinència soni de dues maneres tan diferents?

Les variants epigràfiques dels signes de la llegenda no són considerades per l'autora. Veiem que el signe E va amb dues o tres línies sortints del pal vertical, en sentit ascendent o descendent. El signe KA es presenta en angle agut o corbat i alguns cops amb un traç que el trevessa. Untermann en el seu *Monumenta*, indica aquestes variants en l'ordenació que proposa, que no és recollida per l'autora, quan dona els antecedents des de Lastanosa del segle XVII. L'obra d'Untermann escrita en alemany és difícilment recollida per nosaltres.

Metrològicament segueix la proposta de ser unitats d'un sistema meitat del romà. Solament l'emissió III passa a ser romana, i anomena als asos dobles de l'unitat. En el gràfic 3 de la pàgina 69 recull les dades metrològiques. Dóna el resultat de l'anàlisi metal·logràfic d'algunes monedes.

L'ordenació l'estructura en sis emissions bàsiques. La I de lleona al davant. La II la lleona al darrera, posant els caps barbats al davant i després els imberbes. La III del sistema uncial romà reduït amb 37 i 38 donàrem sense l'arma per ser poc visible. La V sense marca amb la llegenda curta i la llarga, diu amb llança, que no és gaire visible. La VI amb dos dofins de pes baix és la més nombrosa i la que coneix una dispersió més gran.

Els divisors de difícil qualificació (i encara més complicat l'estudi dels seus encunys) queden distribuïts entre les diverses emissions.

Devem assenyalar que les monedes amb la llegenda llarga SEKAISAKOM queden classificades conjuntament amb les de SEKAISA pels enllaços d'encunys d'anvers.

Una síntesi de l'ordenació queda recollida al quadre 18 de la pàgina 118.

Fa l'estudi de l'estimació del volum de les emissions tema que considerem d'alt interès puix que és el que ens dóna notícia de la importància de les emissions. En el quadre 5 de la pàgina 98 presenta els resultats.

Per la plata, el denari amb la lleona amb una sola peça queda indeterminat, per l'altra el de ME són 46 denaris amb 17 encunys d'anvers i 22 de revers, amb una estimació que pot arribar als 25, xifra inferior a la dels 31 encunys de denari de Kese. La seva emissió correspon a un fet puntual, a la necessitat d'un moment. El denari número 25 d'encuny A.17 s'aparta dels altres.

El bronze té una certa importància per algunes de les emissions.

Per la II, són 132 monedes amb 48 encunys d'anvers, que poden arribar a 62.

Per la III, són 140 monedes, amb 31 encunys d'anvers, que poden arribar a 34.

Per la VI, són 407 monedes, amb 97 encunys d'anvers, que poden arribar a 110.

Fa un càlcul per transformar aquestes xifres en el nombre d'encunys del valor unitat de bronze. No diu quina és aquesta unitat.

Com que ens agrada seguir els càlculs poposats, veiem que per l'emissió II, multiplicant 48, encunys d'anvers, per la mitjana de pes de l'emissió, 14,29, i dividint per 85, tret de la gràfica 3, resulta 8,07. Sembla que aquesta deuria ésser la unitat de pes.

Però fent el mateix càlcul per l'emissió III, són 31 els encunys, la mitjana és 18,31, i 600 el valor tret de la gràfica 3. resultant 0,94, xifra que no guarda cap relació amb l'obtinguda abans.

Repetim per l'emissió VI. 97 els encunys, 8,53 la mitjana i 90 la xifra de la gràfica 3, resultant 9,19.

Seguint aquest procés hem obtingut tres resultats ben diferents, el que vol dir que no són els adequants per trobar el valor de la unitat. Ara bé, quins hem de fer?

L'autora no creu que aquestes monedes fossin per alimentar una circulació local i busca en les fonts escrites antigues algun passatge que justifiqui aquestes despeses i arriba a creure que les tres primeres emissions podien sostener les despeses de Graco des de l'any 180 aC fins el 152 en temps de Licini Lúcul, citats per Apiè, i dóna les dades de la moneda emesa segons l'ús dels encunys. Per l'emissió I, 7, 1 encunys. Per la II, 70,87 encunys, i per la III, 797,98 encunys. En total serien 875,43 encunys originals d'unitat. No sabem arribar a aquestes xifres, potser per no saber el valor de la unitat de bronze, estranyant-nos la xifra de l'emissió III, de la qual sabem que només tenia 34 encunys.

Repetim que no sabem interpretar les gràfiques, així a la gràfica 2, la unitat de bronze per l'emissió III arriba quasi a 60 encunys d'anvers coneigits, que en el quadre 5 diu que n'hi ha 31. Potser que en aquest cas s'hagin recollit els de revers.

Es repeteix el valor de la unitat de bronze, però no hem sabut trobar-la enllot.

Al catàleg són il·lustrats tots els encunys i relacionades les monedes que els tenen iguals. Al cap de cada emissió hi ha una gràfica amb els enllaços d'encunys. Al final de cadascuna són relacionades les monedes que no han estat estudiades pels encunys per l'estat de conservació deficient.

Per la circulació, opina que per la plata és nulla i pel bronze no es pot considerar de caràcter local, existint una gran dispersió de monedes per l'emissió VI.

En conclusió dedueix de l'estudi de les fonts escrites antigues i de les mateixes monedes que la seca treballa per pagar els tributs exigits per Roma en temps de Graco i per al pagament dels «auxilia» belos sota el comandament de Ventili, en plena guerra numantina, cap el 146 aC.

Un altre moment de gran producció monetària fou el de l'emissió VI, que ocupa un llarg període de temps, de 20 a 30 anys. Fou el temps de major expansió de la moneda de Sekaisa. Per acabar dóna un quadre resum de les emissions.

Hem de dir que és en conjunt un bon treball, molt meticulós i fet amb un gran esforç. L'estudi dels encunys és un treball extraordinari, que només podem valorar els que ho hem fet alguna vegada. Els nostres comentaris sobre punts discutibles sobrevaloren l'obra, puix que es veu l'originalitat de les idees de l'autora i els seus propis criteris que sosté amb bons arguments. És un llibre que s'havia d'escriure, i s'ha escrit.

Felicitem l'autora pel gran esforç realitzat i esperem que continuï per aquest camí de treball.

L. Villaronga

MARTINI, R. *Caesar Avgvstvs Collezione Veronelli di monete di bronzo catalogo critico. Monetazione dell'epoca tardo-repubblicana, emissioni della riforma della zecca di Roma, coniazioni ufficiali occidentali ed orientali, serie provinciali, produzioni para-monetalì, monete postume a nome de Divs Avgvstvs*. Glaux, sèrie especial, II, Milà, 2001, 494 pàgines i LXXIX làmines.

La catalogació de la col·lecció Veronelli de bronzes romans d'August i del seu entorn, ha esperonat l'autor a portar a terme un estudi dels fet numismàtic d'August.

La col·lecció estudiada està composta de 1575 bronzes, dels quals 814 són de Roma, de la reforma d'August. Adjunta a l'estudi 274 altres monedes de Juli Cèsar, Octavià, dels Pompeus, de Marc Antoni, Lèpid i Brutus. Les monedes restants són provincials i pertanyen a seqües d'Hispània, Àfrica i Orient. Formant un conjunt puntual extraordinari que per primera vegada ha estat reunit.

La conservació de les monedes catalogades no és gaire bona, però la il·lustració insuperable en fa un conjunt excellent, prou bo per fer-ne un estudi aprofundit.

La base bibliogràfica és extensíssima, són 17 les pàgines amb les referències.

Dóna notícia històrica dels fets de l'època tardoromana i dels seus protagonistes: Juli Cèsar il·lustrant-les amb 22 monedes, d'Octavià amb 150, Cneu Pompeu Magnus, el seu fill i Sext amb 68, de Marc Antoni 23, 7 de Lèpid i 4 de Brutus. Segueixen les emissions de la reforma d'August amb 814 monedes, que representen el 52% de la col·lecció. Dintre d'aquest grup inclou emissions hispàniques de P. Carisius, les orientals, les de la Cirenaica i les de la Gàllia. Després segueix el grup «provincial» amb les monedes d'Hispània, les d'Àfrica i les d'Orient.

Les hispàniques, pròpiament d'August són 16 de Carisius, les «provincials» comprenen els números 1221 a 1331, són 111, segueix al RPC i pel possible retrat d'August inclou alguna moneda d'Irippo, Osset i a més de Carteia, Cartagonova, Emporia i Castulo.

Les monedes de la reforma d'August es classifiquen pels col·legis de tres magistrats, els triumvirs. No tots figuren en el catàleg puix que alguns solament encunyaren moneda d'or i de plata, i en no batre bronze no hi són inclosos.

En el catàleg descriu les monedes de la Col·lecció Veronelli, però en fer els comentaris i l'estudi metrològic afegeix molta altra informació recollida en el repertori de vuit obres, de 25 col·leccions públiques i cinc de privades, i de les que anomena de «territori», que han estat recollides en 12 llocs procedents de troballes.

De gran interès són els molts comentaris que fa, ja que en ells recull les opinions i teories de tots els numismàtics que han estudiat aquestes monedes i exposa un adequat estat de la qüestió, però sense prendre partit.

Desenvolupa els tres punts fonamentals de la reforma d'August: el significat de la sigla SC, l'ús per a les monedes de llautó i la seva relació amb el coure, i la posició jurídica d'August enfront del Senat.

Pel que fa a la cronologia, accepta l'inici de les emissions amb els triumvirs cap al 23-22 aC. Comenta l'ordenació dels 14 col·legis de magistrats, diferint de la proposta pel RIC. Trobem especialment interessant l'apartat «La denominazione sesterzo — dupondius —asse — quadrante». Els dos primers de llautó i de coure els altres. La dificultat gira entorn de les consideracions sobre el dupondi pel seu metall i del que diu que el diàmetre és més significatiu que el pes. El problema augmenta en considerar les emissions provincials.

Els valors de les monedes en la reforma d'August es diferencien tipològicamente, el sesterci amb la llegenda: OB / CIVIS / SERVATOS, el dupondi amb la de: AVGSTVS / TRIBUNIC / POTES i l'as amb l'efígie d'August.

Accepta com a genuïna la moneda de Nvma Pompilio, que per la seva tipologia seria la primera de la sèrie dels triumvirs. A la col·lecció Veronelli no n'hi ha cap.

En dues ocasions fa referència a l'asse *triomfale*, són les monedes 745 i 821, en les quals darrera de l'efígie d'August hi ha una Victòria. Corresponen al RIC 429 i 434, on van intercalades entre els asos, i només són assenyalades per la seva rareesa.

Per les monedes orientals és disputada la interpretació de les sigles CA, amb tres possibilitats: Caesar Augusto, Commune Assiae i Caesaris Auctoritate.

De la Gàllia tracta de les monedes de Lugdunum, Copia, Vienne, Narbo i Nemausus.

El catàleg sistemàtic, precís i complet descriu les monedes amb tot detall, i en dona nombroses referències bibliogràfiques.

Als apèndixs tracta molts altres temes, com el de les imitacions, que diu que

compten amb una certa tolerància de les autoritats i fins i tot són acceptades. La seva presència a nivells arqueològics dóna testimoni del valor econòmic que s'hi reconeix. Són abundants a tot l'occident de l'Imperi, i falten a Orient.

D'elles es podrien distingir les falsificacions d'època, les monedes batudes per la necessitat davant de la seva penúria i les externes a l'administració, però tolerades.

En un altre apèndix comenta les monedes contramarcades, que són un element molt important per a la datació i la circulació. En alguns casos la contramarca ha estat incisa en el mateix encuny.

Pel que fa a les monedes partides s'adhereix a l'opinió unànime que la partició de monedes escollia majoritàriament les monedes de doble efígie, com els asos romano-republicans, les monedes pompeianes, les de Copia, Vienne i Nemausus. Bé podria ser així, almenys en un principi, però hi ha moltes monedes partides amb un sol cap, el cas d'Emporia n'és un bon exemple. La partició té major lloc a la part occidental de l'imperi, a la Gàllia i a Hispània. Per la cronologia segueix a Buttrey, una primera partició entorn de l'any 20 aC i la segona cap al 30 dC. Sempre cal pensar que la moneda petita de bronze té un caràcter fiduciari.

El temps que separa la producció de la moneda i la seva repartició sobre el territori queda indeterminat, solament la intervenció d'altres elements, com les contramarques, poden donar més eficàcia a la datació. Passa l'autor a discutir el sillogisme «Datació de la moneda més moderna trobada igual a cronologia absoluta del tancament del conjunt».

El període de temps necessari per a la distribució de la moneda i l'aspecte del seu caràcter regional, així com la pèrdua física de les peces queden com a un objectiu que la sensibilitat de l'estudiós sabrà resoldre, però sempre amb molta prudència per determinar la cronologia.

Sabem bé el que assenyala el terme «post quem» però existeix, diu també, la possibilitat d'un «ante quem». Dóna el cas del legionari que surt de Roma amb moneda i arriba al «limes» en un curt interval de temps, uns dies o algun mes. S'ha de distingir entre distribució i circulació de la moneda; l'autor s'estén en una sèrie de consideracions que cal analitzar a les troballes de monedes, que presenta en una sèrie de gràfics.

En l'estudi quantitatiu de les monedes compta, a més de les del catàleg, les recollides en les repertoris, museus i altres llocs, amb totes elles fa un estudi metrològic i traça uns histogrames, passant després a valorar la distribució quantitativa dels diferents valors de les monedes, relacionant-les entre elles, no trobant cap planificació en les encunyacions.

Són curiosos els gràfics en què es veu el nombre de monedes de cada emissió, repartides en tres grups: monedes de la col·lecció, el dels museus i el del territori.

No ens pot oferir una recerca sobre la seqüència dels encunys, però sí una reflexió sobre el volum de la moneda, malgrat que aquesta no pot substituir aquella.

Ens dóna un enllaç d'encunys per a l'anvers, entre l'emissió de Piso i la de Surdi-nus.

Una sèrie d'útils índexs tanca la monumental obra, que ho és per la quantitat de material presentat, que ha estat analitzat sota molts aspectes i que dóna uns materials i unes idees que podran ser aprofitades i desenvolupades en futurs treballs.

L. Villaronga

RIPOLLÈS, P. P. «La monetización del mundo ibérico», *III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric, SAGUNTUM-PLAV*, Extra 3, 2000, p. 329-344.

Aquest treball d'en Ripollès es llegeix de cap a peus d'una tirada. És el millor elogi que es pot fer d'un estudi científic. El seu interès numismàtic i històric està en la seva expressió i en què condensa totes les investigacions dels darrers anys sota un aspecte científic, precís, sense cap ampullositat, dient coses noves de manera ponderada i real. En resum, són catorze pàgines en què no falta ni sobra cap línia.

Comença amb la introducció de la moneda en el segle V aC i arriba fins al temps d'August. Paral·lelament a l'evolució de la moneda i als fets històrics, s'hi comenten els aspectes fiscals, econòmics i la necessitat de la moneda local.

Ens permetem tornar a un aspecte en què en Ripollès insisteix i que nosaltres ja hem comentat, és el fet que no creu en l'arribada de gaire moneda romana de plata a la primera meitat del segle II aC. Per nosaltres, l'escassetat de moneda d'aquest període en els tresors de finals del dit segle, els únics que es coneixen, és que els denaris romans de 50 o 100 anys anteriors, són escassos per correspondre a una circulació residual.

Ens estranya la referència a Untika i assenyalem el «lapsus» d'impremta de la pàgina 335, on diu «denarios no ibéricos» hauria de dir «denarios ibéricos».

Recomanem la lectura i estudi d'aquest treball, que és el millor compendi escrit de la nostra numismàtica antiga.

L. Villaronga

VILLARONGA, L. *Les monedes de plata d'Empòrion, Rhode i les seves imitacions. De principi del segle III aC fins a l'arribada dels romans, el 218 aC*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2001, 254 pàgines.

L'autor publica el tercer volum, dintre del pla de cinc de la moneda de plata d'Empòrion i Rhode, essent el segon de la sèrie, tractant de les monedes de plata del segle III aC.

Villaronga sempre ha presentat en les seves obres, juntament amb l'abundant material del seu arxiu, alguna novetat prou important per ésser decisiva a l'hora de les conclusions. Aquesta vegada dóna a conèixer un conjunt procedent del

Llenguadoc-Rosselló de 235 dracmes del període ara estudiat que posa de relleu la circulació monetària al sud de França.

Després de l'emissió de les petites monedes de plata dels segles V-IV aC i la seva desaparició de la circulació, cap a l'any 300 aC comencen a emetre's monedes més grans, de major pes, les dracmes de Rhode i poc després les d'Empòrion.

Les emissions de Rhode són curtes i a Empòrion, que havia començat encunyat dracmes de tipologia cartaginesa, amb el cap de Persèfone i un cavall dempeus, amb la desfeta cartaginesa rera de la Primera Guerra Púnica l'any 241 aC, canvia el tipus pels sicilians de l'Arethusa i el pegàs. Creiem que amb l'arribada dels romans a Empòrion l'any 218 aC, es modifica el cap del pegàs, que es transforma en un homenet que s'agafa amb la mà el peu, és el moment en què la seca emporitana treballa per als romans.

Aquest canvi es produeix durant les encunyacions de les emissions amb els tipus que anomenem de «Serinyà» i de «rínxol», que coincideix amb l'inici de la Segona Guerra Púnica.

El conjunt de monedes del Llenguadoc-Rosselló posa de manifest el que era la circulació monetària al sud de la Gàllia, amb dracmes de Rhode, d'Empòrion les primeres emissions de dracmes amb el pegàs i les imitacions batudes a la Gàllia.

És evident l'existència de dues àrees de circulació, una a la Gàllia, al Llenguadoc, de monedes oficials de Rhode i Empòrion i les seves imitacions emeses a la Gàllia, reflex de la influència d'Empòrion que es dirigeix cap al nord. Les imitacions no s'han trobat mai a Catalunya i les dracmes del pegàs de cap normal poques són les que s'hi troben.

L'altra àrea de circulació monetària, d'Empòrion es dirigeix cap a Catalunya i arrenca de l'arribada dels romans el 218 aC. Són nombroses les dracmes del pegàs modificat trobades a Catalunya i molt rares a la Gàllia. En aquesta circulació a la Península falten totalment les imitacions abans esmentades i estan presents les monedes anomenades «à la croix» batudes al Midi a final del segle III aC.

Per l'origen del patró metrològic de les dracmes de Rhode i Empòrion, proposa l'autor que són una continuació metrològica dels divisors encunyats a Empòrion el segle IV aC, de 0,80 g que serien un òbol de la nova dracma.

Hem de comentar alguns aspectes interessants, un d'ells és la gran rareesa de les imitacions batudes a la Gàllia, que formen el grup 6, presenten tipus molt singulars, com és el de llop davant del cavall dempeus, la bota dessota del cavall, el revers de centaure, el de llop, les llegendes d'imitació de Philippus, el cavall alat, i el més singular de tots, que presenta al davant del cap un llop i una figura humana.

Tot un problema a resoldre és la relació de la dracma emporitana envers el denari romà, creat el 212 aC.

Hem fet esment d'algunes de les conseqüències que es poden treure de l'estudi, però també hi són tractats els aspectes normals en una monografia, la tipolo-

gia, les inscripcions, els criteris d'ordenació, els divisoris, la cronologia, la ruta de les imitacions i la seva circulació, motius de l'emissió, la metrologia i sobretot un catàleg acurat que arriba a les nou-centes peces.

És una obra que marca una fita i pren el relleu del punt de partida que donà Guadán ara fa més de trenta anys.

A. N. V.

VILLARONGA, L. Les sous-multiples des monnaies ibériques de l'Espanya. A propos des quadrants d'Ilturo de symbole d'orielle, *Moneta Mediaevalis, Studia numematyczne i historyczne oftarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65. rocznice urodzin*, Instytut Archeologii Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 2002, 142-148, pl. 11.

Aquest petit treball té com objectiu valorar la importància d'una mostra de monedes i veure si el seu nombre és degut a ser una emissió abundosa amb nombrosos encunys o es tracta d'una acumulació aleatoria. El camí per fer-ho és estudiar les monedes pels seus encunys.

La mostra és de 43 monedes, prou abundant per tractar-se d'un divisoris. Tenim un sol encuny d'anvers i dos de revers, que significa que és una emissió curta i petita feta de manera puntual per una circulació local, cosa que demostra la procedència de les monedes.

Es un examen que caldria fer per als divisoris d'altres emissions, mentre esperem l'estudi complet de la seca i així ens aniríem formant una idea de la circulació monetària.

L. Villaronga

MEDIEVAL

BARLETT, P. «Mave and Saldania, two new mints of the coinage of Sisebut from Northern Carthaginensis in the present province of Placencia». [Sic] (per Palència). *Gaceta Numismática*, núm. 143, 2001, p. 17-21.

L'autor presenta una moneda de cadascuna d'aquests seqües pel regnat de Sisebut, tot considerant que es tracta de dos tallers fins ara no coneguts per aquest regnat. La realitat és certament diferent, ja que almenys la moneda de Mave fou ja publicada per M. J. i R. Chaves a l'*Acta Numismática*, núm. 28, 1998. Sembla evident que Barlett no coneix, o almenys no cita, cap dels treballs d'aquests dos autors que són els que més novetats de la numismàtica visigoda han publicat en els darrers anys. El resultat és que torna a publicar el mateix exemplar de Mave, si bé la seva fotografia és millor. Per tant, la novetat de l'aportació de Barlett, en aquest article, es redueix en tot cas a la moneda de Saldania.

S'observa també un error en el títol obvi per a qualsevol persona que conegui

mínimament la geografia de les províncies de l'Estat espanyol, un error disculpable pel que fa a l'autor, però que la redacció de *Gaceta Numismática*, lluny d'esmenar-lo, el torna a repetir en l'índex, fent palès que l'equivocació no és imputable a una de les sempre temudes errades d'impremta.

És lamentable que l'autor anglosaxó tampoc no hagi merescut per part de la redacció de *Gaceta Numismática* l'assessorament bibliogràfic més recent publicat a casa nostra, això li hauria estalviat la reliscada de presentar com a novetat la peça de Mave.

Anna M. Balaguer

CARLÉ, María del Carmen. «De cambios y cambiadores». *Cuadernos de Historia de España*, LXXVI, Buenos Aires, 2000, p. 121-137.

Aquest article parla dels canvistes, una temàtica que ens és ben propera. No ha d'estranyar, doncs, que hi puguem trobar coses que ens afecten com ara un interessant document sobre els pesals datat a Barcelona el 1493 (p. 131 nota 72) o bé la important constatació que els monestirs complien sovint la funció de guardadors de monedes i joies. Aquest darrer aspecte podria portar a una interpretació més coherent, per exemple, del tresor de S. Pere de Rodes.

Cal lamentar, amb tot, que en ple segle XV es generalitzin coses referents a «Espanya» recorrent indifferentment cap a Valladolid, Oviedo, Ecija i també cap a València i Barcelona. L'autora ignora que «Espanya» no existia en aquella època? I, és clar, per aquest camí s'arriba a afirmacions aberrants, com ara «Al igual que el gobierno del reino, los concejos [llegeixis consells municipals] carecían de un organismo fiscal eficiente» (p. 135). Com es pot barrejar el sistema fiscal i el teixit institucional de dos regnes tant diferents en aquest sentit com ho eren Catalunya i Castella? Per començar a Catalunya hi havia la fiscalitat de la Generalitat (impost de la bolla i d'entrades i eixides) que funcionava prou bé i que a Castella no el van arribar ni a somniar. I tantes altres coses...

M. Crusafont

CONTAMINE, Philippe; BOMPAIRE, Marc; LEBECQ, Stéphane; SARRAZIN, Jean-Luc. *La economía medieval*. Ediciones Akal, Madrid, 2000.

La història econòmica és un punt de trobada d'una banda dels historiadors de síntesi que escullen aquest vessant i de l'altra dels historiadors de la moneda, és a dir, dels numismàtics. Hom podria dir que és el punt natural de trobada i més especialment, encara, quan es tracta de períodes tant intrincats com el de la moneda medieval, on les dades d'història de la moneda representaran una aportació primordial. És, per tant, ben avinent que en aquest llibre —traducció castellana d'u-

na primera versió francesa de l'any 1993— s'hi trobin persones dels dos sectors. No hi manca, doncs, el numismàtic, en aquest cas Marc Bompaire, amb una extensa i valuosa obra, ben coneguda de tots nosaltres.

Al costat d'aquest treball ben cimentat, fet pels francesos, hom troba al nostre país altres edicions completament coixes en aquest sentit. No cal dir que parlar de monedes sens convocar els especialistes pot donar resultats desastrosos. Així, en un llibre titulat *Dinero, moneda y crédito*, no hi apareix ni un historiador de la moneda entre quaranta-cinc autors participants, a excepció que hi vulguem considerar Gaspar Feliu que s'hi ha atansat ocasionalment. Es parla de moneda des del s. XIII fins a la fi de l'Edat Modera. Tampoc no hi ha cap estudiós de la moneda del nostre país en un altre volum titulat *Moneda y monedas en la Europa medieval* (s. XIII-XV), en aquest cas, amb la presència de A. Riera Melis, un altre conreador ocasional. És ben natural que en els estudis d'història econòmica es sumin a historiadors de la moneda reconeguts com ara P. Grierson o M. Bompaire, altres estudio-sos que fan un treball de síntesi, com ara P. Spufford, J. Day o el mateix Riera Melis. El que no es pot fer és marginar els estudiosos de la moneda del país i obtenir un resultat mínimament acceptable. El desgavell apareix amb tota transparència a la bibliografia del final, on després d'anunciar que se cenyiran a les obres dels darrers trenta anys, hi inclouen el Heiss, del 1867. I on després de dir que no hi pensen posar obres d'interès «meramente numismático» hi posen l'Álvarez Burgos, i on al costat d'absències imperdonables hi ha presències que fan plorar. Així de Mateu i Llopis no hi ha *La ceca de Valencia* i sí un article inaprofitable sobre el florí valencià. L. Domingo Figuerola, un autor generalment amb força criteri, va tenir la desgràcia d'equivocar-se totalment en un article sobre el maravedís (*Numisma* 165-167). Doncs bé, aquest és l'únic article que citen d'aquest autor. Certament no creiem que fessin la bibliografia amb l'ànim de desorientar, però aquest és el lamentable resultat.

M. Crusafont

CRUSA FONT I SABATER, M. «Florins amb la marca B... de Barcelona». *L'Ardit*, núm. 16, hivern 2001, p. 23-25.

Es presenta un mig florí inèdit a nom de Martí amb la marca de B ajaguda, que sembla poder relacionar-se amb el florí amb la B dreta. L'autor pensa que ambdues marques corresponen a Barcelona i que la posició ajaguda de la lletra en el mig florí podria justificar-se per una qüestió d'espai, un fet ja verificat en altres ocasions. La reaparició de la B amb Alfons (ull per una errada en el punt 3 de l'article diu «amb Martí») s'explicaria per les ordres del tresorer Sarçola o del rei en el seu mandat, de tornar a les marques antigues, com és el cas de la torre per València.

A. N. C.

FROCHOSO SÁNCHEZ, R. *Les feluses de al-Andalus*, Madrid, 2001, 139 pàgines.

Es tracta d'una reedició i posada al dia de dos articles publicats anteriorment per l'autor (*Numisma*, 237 i 239, 1996 i 1997) en els quals l'autor assaja de fer una catalogació sistemàtica de les monedes de coure encunyades pels àrabs des de la seva arribada a la Península fins a la proclamació del Califat de Còrdova l'any 316 H.

El treball de Frochoso és certament meritori i d'alguna manera pioner, ja que els catàlegs clàssics i globals de la numismàtica andalusina, com és ara el d'A. Viñes o el de G. C. Miles tractaren en poca profunditat el tema de la moneda de coure, malgrat que varen catalogar tota l'evidència de tipus de coure que es coneixia en aquell moment.

El catàleg que ara ens presenta Frochoso, amplia poc el que ja redactà ell mateix en els dos articles citats, pel que fa al nombre de tipus, que l'autor anomena grups. En canvi, s'afegeixen força variants en algun dels grups o tipus bàsics. Això fa que en certs moments la sistemàtica del catàleg resulti feixuga, de cara al que ha d'emprar-lo per catalogar, i origini referències llargues i complexes de grup, subgrup i varietat, com és ara XIII-c-7 o XIII-q-2, per exemple. En altres casos, la voluntat de respectar a ultrança la numeració establerta en els dos treballs anteriors el porta a caure fins i tot a la incongruència. Un exemple paradigmàtic del que diem és el d'una moneda de coure que porta una àliga de perfil, la qual s'engloba en el grup XIV, on es diu específicament que la seva característica principal és la de portar un cap de guerrer. Remarcar, també, que sobre el tipus del cap de guerrer dóna per segur que es tracta d'una moneda emesa a al-Andalus i insisteix a qualificar-la de cas insòlit. Ambdues afirmacions són discutibles o almenys matisables des d'una perspectiva historiconumismàtica més ampla, tal com vàrem apuntar en un article publicat a l'*Acta Numismática*, núm. 30, 2000, p. 37-46.

En altres casos hem observat que falta alguna varietat catalogada en els dos articles anteriors, com és ara el XX-g, que no consta a la p. 50, entre la XX-f i la XX-h, la qual cosa fa que no sembli tractar-se d'una errada d'impremta.

Tampoc no resulta pràctic el sistema de referències a base de xifres romanes emprat a la primera part del catàleg (Emirat Dependent) i que tornen a emprar-se a la segona part del catàleg (Emirat Independent), però tornant a començar per la xifra I. Per tal que les referències de les monedes de la primera part i les de la segona no esdevinguin idèntiques es veu obligat a indicar el subgrup amb una lletra, seguida ocasionalment per un número en aràbic (per exemple VII-b-1), per a la primera part, mentre que a la segona el subgrup s'indica mitjançant una xifra aràbiga.

És llàstima que l'autor hagi desaprofitat l'ocasió de reorganitzar la sistemàtica del catàleg en funció de la nova evidència incorporada i s'hagi entestat a encabir-la en un assaig de sistematització obsolet que li ve estret i es poc coherent. Un altre aspecte que hauria millorat notablement la qualitat de l'obra, però que també

hauria donat una mica més de feina a l'autor, hauria estat el de compaginar el text amb la il·lustració corresponent en la mida del que fos possible, en lloc de relegar les fotografies al final de l'obra. La diferència entre un catàleg útil i manejable i un catàleg feixuc i de mal consultar sol estar en relació directa amb si l'autor l'ha concebut com un acte de servei als altres estudiosos o no, però d'això en dependrà també la vigència de l'obra. És ben sabut que un treball que només té el mèrit de servir de catàleg és ràpidament oblidat, tan bon punt n'apareix un altre de concebut amb una millor sistemàtica.

Anna M. Balaguer

SANAHUJA, Xavier. «Notícia inèdita sobre la moneda d'Igualada en el segle XV». *L'Ardit*, núm. 16, hivern 2001, p. 26-28.

Dues constatacions immediates: la primera, els bons resultats obtinguts per l'autor en la seva recerca pels arxius, i l'altra, que la major part dels pobles catalans emissors de moneda van eixamplant dia a dia la importància i l'abast cronològic de llurs emissions. En aquest cas, un nou document referent a les encara desconegudes peces igualadines ens mostra uns volums d'emissió fins ara no sospitables i, per tant, unes emissions inconegudes que s'han de sumar a l'abans documentada per a batre només unes 2.000 peces.

M. Crusafont

VANNI, Franca Maria. «Le tessere mercantili italiane». Núm. especial de *Cronaca Numismatica*, juliol/setembre 2001, Pisa.

Nou estudi d'aquesta autora sobre el tema dels gitons italians. Ja vàrem assenyalar que el tema ens és proper, tant per la freqüent troballa d'aquestes peces a Catalunya com per les àrees de superposició en les terres italianes que un dia varen ésser catalanes.

En aquesta ocasió, es fa un breu recorregut pels antecedents d'època romana i es dedica l'atenció fonamental sobre el període medieval amb una àmplia aportació gràfica i material que inclou peces, motlles i gravats antics. Ens ha interessat especialment la sèrie siciliana (p. 59), on una sèrie d'enllaços d'encunys posa dubtes seriosos sobre la catalogació del nostre pesal núm. 136. És indubtable que per l'anvers, la peça enllaça amb tota una sèrie de gitons italians, però també ho és que pel revers sembla pertànyer a una sèrie ben reconeguda fins ara com a pesals. Cal, doncs, deixar en suspens l'atribució i veure si els pesos ens donen una resposta. Si són pesals han d'ésser relativament regulars i apropar-se als pesos dels pirrals. En cas contrari, certament que caldrà descartar la peça com a pesal.

L'autora recull gitons pertanyents a ciutats i a famílies, tot emprant totes les fonts possibles, entre elles la ceràmica, i fa un primer recull de les troballes.

M. Crusafont

VANNI, F. Maria. *Le tessere mercantili medievali italiane. Civiche Raccolte Numismatiche*. Milà, 1999, 83 pàgines, 32 làmines.

Les anomenades «tessere» italianes no són altra cosa que gitons d'època medieval o moderna que varen tenir una gran difusió a tota Europa i també a Catalunya. Certament que a tots els països de l'antiga corona d'Aragó n'apareixen sovint, donades les estretes relacions polítiques i econòmiques sostingudes amb Itàlia en aquella època. Això fa molt interessant poder identificar i catalogar correctament aquest material, per tal de no confondre'l amb les nostres emissions locals, pellofes, etc.

Amb aquest treball, l'autora estudia i posa al nostre abast el ric fons del museu de la Civiche Raccolte de Milà, unes 160 peces, que són documentades i catalogades per l'autora, la qual en un treball anterior ens havia a donat a conèixer el fons de «tessere» del museu d'Arezzo (vegeu recensió d'aquell treball a l'*Acta Numismática*, núm. 29, 1999, p. 265-266).

Cal remarcar que l'autora o es limita a catalogar el material, sinó que intenta explicar la funció o les funcions que tenien aquestes monedes o, millor dit, paramonedes, com a instruments de canvi, de reconeixement, de comptabilitat, etc., en el món de les finances i de l'intens comerç, sobretot marítim, italià. Els símbols que porten moltes d'aquestes peces corresponen als distintius propis de les diferents firmes comercials de l'època. Cal recalcar que l'autora ha pogut identificar molts d'aquests símbols i d'entre ells un que es relaciona amb Barcelona. Es tracta de l'empresa de la família Cebà de Gènova i de Ferel Videll [sic] (Ferrer Vidal?), que era el seu agent a Barcelona. Els Cebà tenien una banca a Gènova i eren també propietaris d'un servei de naus comercials que feien la línia Barcelona-Gènova.

Hem de fer observar, també, que el nom «tessere», emprat a època romana per designar aquestes peces paramonetàries, no és emprat als documents medievals. A la documentació medieval italiana se'ls designa com a «ferlini», «quarterouli», etc., segons les zones. El nom de «tessere» és, per tant, un nom genèric i clarament culterà, que els han donat avui els numismàtics.

Anna M. Balaguer

MODERN I CONTEMPORANI

BANCO DE ESPAÑA. *El camino hacia el euro. El real, el escudo y la peseta*. Madrid, 2001, 347 pàgines.

Aquest és el títol de l'exposició celebrada a Madrid del 19-10-2001 al 24-2-2002, amb la qual el Banc d'Espanya ha volgut acomiadar la pesseta. La publicació que comentem és el catàleg d'aquesta exposició, que conté diversos estudis en torn de la fins ara unitat monetària de l'Estat espanyol. Són els següents:

Presentación Jaime Caruana. *Gobernador del Banco de España*

- I. INTRODUCCIÓN Teresa Tortella.
- II. EL PESO O *REAL DE A OCHO* EN ESPAÑA Y AMÉRICA: UNA MONEDA UNIVERSAL (SIGLOS XVI-XVIII) Carlos Marichal.
- III. EL REAL (1782-1856). LA MONEDA ESPAÑOLA EN LAS ÉPOCAS DEL BANCO DE SAN CARLOS Y DEL BANCO DE SAN FERNANDO Pedro Tedde.
- IV. ¿FUE ESPAÑA DIFERENTE? LA PESETA EN LA ÉPOCA DEL PATRÓN ORO Gabriel Tortella.
- V. LA PESETA, EL BANCO DE ESPAÑA Y LA HISTORIA MONETARIA ESPAÑOLA DEL SIGLO XX Pablo Martín Aceña.
- VI. EL LARGO CAMINO DE LA POLÍTICA MONETARIA ESPAÑOLA HACIA EL EURO Luis Ángel Rojo *Banco de España*
- VII. LAS IMPLICACIONES PARA ESPAÑA DEL EURO José Luis Malo de Molina.
- VIII. ARTE Y DINERO: LOS BILLETES DEL BANCO DE ESPAÑA Teresa Tortella.
- IX. LOS BILLETES DE EURO Eugenio Domingo Solans *Banco Central Europeo*

Aquesta obra és magníficament editada amb esplèndides lāmines en color, no sols de monedes i de bitllets, sinó també de fotografies de personalitats, llocs i esdeveniments significatius per a la història de la pesseta.

Anna M. Balaguer

BORONAT, E. «De reales, pesetas y duros», *Revista Universitaria Abat Oliba*, núm. 1, febrer 2002, p. 28-33.

El recent canvi monetari europeu ha propiciat un interès i una presència de la numismàtica a molts àmbits. Moltes revistes d'informació més o menys general han tingut especial cura d'incloure articles sobre la història i els antecedents de la moneda que ara hem deixat, la pesseta. Es tracta d'un article sintètic i alhora ben documentat en el qual l'autor fa l'esforç de presentar el tema de l'origen del nom ral, pesseta i duro de forma prou rigorosa, però entenedora i planera, com s'escau a un article divulgatiu de certa alçada i que va dirigit a un públic universitari. La presentació formal i la selecció d'illustracions en color són excellents. Articles com aquest poden ajudar a desvetllar l'interès per la nostra especialitat a molts joves universitaris.

Anna M. Balaguer

CÉSPEDES DEL CASTILLO, G. *Las cecas indias en 1536-1825*. Vol. I, dins de l'obra *Las Casas de moneda en los reinos de Indias*. Madrid, 1996, 488 pàgines.

Se trata de una notable aportación que pone al alcance del estudiado los parámetros históricos, económicos y técnicos en que se desarrolla la importantísima producción monetaria india entre el siglo XVI y los inicios del XX. Es, por tanto, una obra útil y largamente esperada que nos ofrece una visión de conjunto sobre la cuestión. El propósito de la obra es, como indica el propio autor, explicar el cómo y el porqué de la aparición de los talleres monetarios en el Nuevo Mundo, las razones por las que unos se consolidan y otros no; describir su organización y funcionamiento, tanto en la vertiente administrativa como técnica; seguir su evolución desde su fundación hasta el momento en que dejan de acuñar moneda a nombre del rey de España.

La obra se completa con el inventario de documentos de las casas de moneda de Guatemala, Lima, México, Santa Fe de Bogotá, Potosí, Popayán, Santiago y Santo Domingo, procedentes del Archivo General de Indias, que ha sido realizado por F. Serrano Mangas.

Por sorprendente que pueda parecer, este importante capítulo de la historia monetaria hispana había merecido escasa atención por parte de los estudiados. Con el fin de cubrir este hueco se ha impulsado, desde la Casa de la Moneda de Madrid, esta obra, que constará de dos volúmenes más que seguirán al que ya hemos comentado, que les sirve de introducción general. Se trata de *Cecas de fundación temprana* (Méjico, Santo Domingo, Lima y Potosí), Madrid, 1997, que comentaremos más adelante, y *Cecas de fundación tardía* (Santa Fe, Popayán, Guatemala, Santiago de Chile y cecas del período final), obra aún no publicada que sepamos.

B. P.

CRUSAFONT I SABATER, M. Amb la col·laboració de Xavier Sanahuja i Anna M. Balaguer. *Història de la moneda de la Guerra dels Segadors (Primera República Catalana) 1640-1652*. Barcelona, 2001.

Tot i alguns treballs sectorials i l'antecedent de Botet i Sisó, la moneda emesa a Catalunya durant la Guerra dels Segadors no comptava encara amb un treball de conjunt que pogués sumar un estudi exhaustiu de l'evidència amb una anàlisi interpretativa aprofundida. Calia, en primer lloc, establir una nova catalogació que pogués incloure les innombrables novetats aparegudes en els darrers anys, especialment en la moneda d'aram i de billó. I calia sistematitzar i ampliar, si era possible, la base documental. Sistematitzar, perquè hi havia una multitud de nous documents meritòriament exhumats per historiadors locals que podien tenir molta més significació un cop reunits i contrastats. Ampliar, perquè segueixen havent-hi tallers monetaris completament orfes de documentació. Si el recull material comptà amb la col·laboració d'Anna M. Balaguer, hi ha hagut també una àmplia recerca documental feta per X. Sanahuja, que hi ha afegit un nombre notable i sig-

nificatiu de noves dades. Sobre aquestes bases l'autor ha realitzat la catalogació, la història monetària de cada població i l'estudi interpretatiu.

El numismàtic hi trobarà una catalogació exhaustiva dels tipus i varietats, així com el corpus de la moneda d'argent, a excepció de la de Barcelona, excessivament copiosa. Cal tenir present que el repertori s'ha pogut enriquir, pel que fa a la plata gràcies a l'estudi, mai realitzat abans, del fons del Gabinet Numismàtic de Catalunya, on es conserva la més àmplia col·lecció d'aquest tipus de peces. Hem assenyalat també l'increment del billó, de manera que en conjunt hem passat d'una catalogació a Botet de 256 entrades a una altra de 1.065.

Però la part interpretativa no ha quedat pas enrere. D'una banda, perquè la base documental ha passat de 50 documents amb Botet a més de 450 en aquesta ocasió. De l'altra, perquè l'autor no ha defugit mai portar la tasca interpretativa fins a les darreres conseqüències, conjugant, si calia, les informacions numismàtiques amb altres fonts i amb el context analitzat pels historiadors de síntesi. Això ha permès desterrar la idea d'un caos monetari causat per la descentralització, demostrar que la política monetària fou menada sempre pels catalans i que l'aparent inflació final té causes complexes i en cap cas relacionables amb la descentralització. Amb la conjugació d'aquestes dades i altres de concordants, l'autor conclou, en un nivell plenament inserit en la història general, que cal veure el període com el d'actuació d'una veritable República Catalana, al marge de la seva proclamació formal i que la idea d'un progrés a cavall d'un pretès avanç possible amb l'absolutisme castellà és completament illusori. Un magnífic pròleg de la professora Eva Serra, especialista en el període, rebla moltes de les conclusions de l'autor i aporta encara noves dades concordants, i mostra la utilitat d'una col·laboració d'aquesta mena entre un especialista i un historiador de síntesi. L'obra s'insereix, a més, dins la sèrie «Història monetària catalana», que la SCEN va impulsant i que compta ara, doncs, amb tres volums: aquest, el del mateix autor sobre la moneda local i el d'Anna M. Balaguer sobre la moneda comtal. Per completar aquest intent de posar al dia la síntesi de Botet manquen, doncs, un primer volum que hauria d'abraçar l'Edat Antiga i arribar fins als àrabs, un segon volum que hauria de completar el període medieval pel que fa a la moneda reial i un altre volum dedicat als Àustria. Es podria dir, doncs, que s'ha arribat a mig camí d'aquell ambiciós projecte.

A. N. C.

CRUSA FONT I SABATER, M. «València: divuitens de martell de Carles II». *L'Ardit*, núm. 15, estiu 2001, p. 21-25.

Un dels temes pendents de la numismàtica catalana continua essent el període dels Àustria. Resulta difícil, però, encarar-ne un estudi aprofundit sens tenir ben definida l'evidència numismàtica, falsejada i sovint hipertrofiada per alguns catà-

legs comercials que inclouen peces mai no justificades. L'article intenta posar clàssica en una sèrie concreta: la dels divuitens de Carles II, sumant alguns anys inèdits i assenyalant aquelles dates que mai no s'han justificat.

A. N. C.

GARCÍA DELGADO, J. L.; SERRANO SANZ, J. (directors). *Del ral a l'euro. Una història de la pesseta*. La Caixa, Barcelona, 2000.

El llibre acull dotze estudis que van analitzant de forma cronològica la història de la pesseta des de la seva implantació com a unitat monetària de l'Estat espanyol fins al pas al euro. Es tracta d'estudis fets per economistes, dins una col·lecció de La Caixa, precisament titulada *D'estudis econòmics*. Per tant, dels molts llibres sobre la pesseta aquest és un dels més clarament centrats en la història econòmica. Els directors de l'obra han tingut, però, l'encert de complementar el treball amb una breu aproximació a la pesseta física, aportació que han realitzat M. Crusafont i Anna M. Balaguer. Es tracta, doncs, de l'únic llibre de tipus general, és a dir, no específicament numismàtic, en el qual s'ha demanat la col·laboració dels historiadors de la moneda. Aquesta ha estat, segons la petició dels editors, força concisa, ja que aporta l'evolució iconogràfica de les diferents cares de la pesseta des que era una peça de dos rals fins a la darrera mini-pesseta del rei Joan Carles, amb uns breus comentaris que en resumeixen l'evolució i significació.

A. N. C.

MARTINI, R. *La monetazione di Filipo II d'Asburgo della zecca di Milano nelle Civiche Raccolte Numismatiche di Milano (1555-1599)*. Milà, 2000, 59 pàgines, 26 làmines.

Es tracta de la catalogació del fons de monedes de Felip II de la seca de Milà que es conserven al museu de la «Civiche Raccolte Numismatiche» d'aquella ciutat. Es descriuen un total de 356 peces d'or, plata, billó i coure. Totes elles són fotografiades i presenten un bon estat de conservació. És admirable el treball d'aquest museu per anar donant a conèixer els seus fons importantíssims, a través de petits i mitjans catàlegs monogràfics com aquest. Tant de bo algun dels nostres museus ho prengués per exemple.

Anna M. Balaguer

MARTORELL, M. *Historia de la peseta. La España contemporánea a través de su moneda*. Barcelona, 2002, 352 pàgines.

La recent desaparició de la pesseta ha propiciat la publicació d'un gran nom-

bre de llibres i d'articles dedicats a parlar d'aquesta unitat monetària, ja sigui des del punt de vista més estrictament econòmic o des d'una perspectiva més global i històrica, contemplant així els aspectes propis de la història de la moneda i de la numismàtica. El valor de les obres de circumstàncies, com és el cas, sol ésser sempre molt desigual, ja que sovint són fetes amb premura i per interessos d'índoles diverses. De tots els intents per historiar la pesseta —o per evocar-la— que hem vist recentment, segurament el més reeixit és el que ara comentem. En aquesta obra l'autor va exposant etapa per etapa la història de la pesseta i els seus antecedents en el segle XVIII fins als nostres dies, tot contemplant els aspectes econòmics, polítics, històrics i numismàtics que hi confluixen. La presentació formal és magnífica, i la selecció d'illustracions de monedes i també d'escenes de la vida política, econòmica i social que envolten la història de la moneda és molt interessant.

Tot i aquestes evidents qualitats, l'obra no deixa de presentar alguna deficiència, com la de voler conciliar la demostrada catalanitat de l'origen del terme pesseta amb una suposada derivació de la paraula *peso*, la qual cosa és avui completament desacreditada i els filòlegs d'avui no veuen que es pugui acceptar de cap manera. No hi ha dubte que un coneixement més aprofundit de la bibliografia més recent sobre aquest tema hauria evitat a l'autor aquesta reliscada.

Anna M. Balaguer

SANAHUJA, Xavier. «Les misterioses cinquenes d'Eivissa de Carles II». *L'Ardit*, núm. 15, estiu 2001, p. 26-30.

L'autor ha escorcollat nous documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i ha arribat a la conclusió que en temps de Carles II ja es varen emetre cinquenes. Recordem que nosaltres havíem pogut mostrar que en temps de Ferran VII se'n varen emetre en quantitats importants, partint de les dades d'I. Macabich i de documents del lligall 1045. Com que no es coneixen altres cinquenes que les que són a nom de Carles II, ens havíem preguntat si serien aquestes les emeses més tardanament. Els nous documents, trobats en un segon lligall, el 1270, ens diuen que també se'n van emetre amb Carles II. El problema és des d'ara: com distingir-les? Amb aquest interrogant s'acaba l'article. Per la nostra banda només hi trobem, de moment, una possible resposta: que les cinquenes de Carles II siguin les raríssimes peces sense data i les de Ferran VII, de les que és ben sabut que se'n va batre un volum molt alt, siguin les que porten l'any 1686, que són bastant comunes.

M. Crusafont

VV.AA. *Cecas de fundación temprana*. Vol. II dins de l'obra *Las Casas de moneda en los reinos de Indias*. Madrid, 1997, 408 pàgines.

Se estudian la fundación y evolución de las casas de moneda de México, Santo Domingo, Lima y Potosí. Se trata del primer intento por sistematizar la historia de estos importantes talleres indianos desde el punto de vista administrativo, económico, técnico y numismático. La realización ha sido encomendada a estudiosos especialistas para cada taller. Así, el importante taller de México ha sido trabajado por cuatro autores, coordinados por S. Zabala; los talleres peruanos de Lima y Potosí han sido estudiados por E. Dargent, mientras que el de Santo Domingo lo ha sido por F. Moya Pons.

Se trata, en definitiva, de una obra de referencia ineludible en el futuro.

B. P.

MEDALLÍSTICA

GIMENO, Javier. *La medalla modernista*. Barcelona, 2001.

En parlar de la medallística catalana, tot seguit trobarem dos moments culminants: la sèrie renaixentista promoguda per Alfons el Magnànim i els seus successors a Nàpols i la sèrie del modernisme. Ara bé, si la sèrie renaixentista és nostra únicament pels promotores i pels personatges i fets relatats, però no pas pels seus artistes, que són italians, la sèrie modernista té prou figures d'artistes catalans. Incidir, per tant, en aquesta etapa de les nostres medalles era anar a cop segur. És ben positiu, doncs, que s'hagi fet una exposició sobre la temàtica i més encara que s'assagés una catalogació dels materials exposats, encara que estigués ben lluny de l'exhaustivitat. Els problemes greus apareixen, però, tot seguit. Parlar de medalles modernistes i fixar una cronologia 1888-1930 és ja un disbarat inconcebible. El fet és que no hi ha manera d'excusar-lo, pensant que potser en les cronologies més tardanes, dominades de primer pel noucentisme i a la fi per l'art decò, només s'hi han inclòs autors que es mantenien en el modernisme, sinó que hom segueix agrupant les produccions medallístiques pels autors com si no hi hagués cap canvi de corrent artístic. Un breu repàs al catàleg convenç que moltíssimes de les medalles no tenen res a veure amb el modernisme. Al marge de falles metodològiques en la presentació (no hi ha pes, ni gradació de mides), el pitjor és, però, el capítol de conclusió on l'autor arriba a dubtar de l'existència d'una medalla catalana modernista, no per la barreja que n'ha fet sinó per comparació amb el modernisme francès i oblidant que cada terra fa sa guerra i que la contenció és en l'esència de moltes de les nostres manifestacions artístiques.

M. Crusafont

MARTINI, Rodolfo. *Catalogo delle medaglie delle Civiche Raccolte Numismatiche. V. Secoli XVIII-XIX. 4 Regno d'Italia (1861-1900)*. Milà, 1999.

Nova mostra de la inexhaustible capacitat de treball de l'autor aplicat, de manera exemplar, sobre el copiosíssim fons milanès de medalles i del qual s'han anat publicant ja diferents volums. Per bé que en aquesta ocasió la temàtica té pocs punts comuns amb nosaltres, cal reiterar l'excellent catalogació, les magnífiques reproduccions fotogràfiques, a mida real (quin alleujament!) i la bona sistematització de la informació amb índex d'autors, de llegendes i analític, elements que faciliten la consulta i la localització de la informació. S'hi cataloguen més de mil medalles.

Una nova fita, doncs, de la Civiche Raccolte, que amb la publicació dels seus fons assenyala quina hauria d'ésser una de les tasques primordials dels museus numismàtics.

M. Crusafont

ORTOLL, Ernest; RIVERO, Núria; VÉLEZ, Pilar. *Catàleg d'escultura i medalles de Frederic Marés*. Barcelona, 2002.

Cal donar la benvinguda als estudis sobre la nostra medallística. D'una banda, perquè n'hi ha molt pocs i, de l'altra, perquè rarament hom hi troba el propòsit, ben clarament expressat en aquesta ocasió, de l'exhaustivitat.

Partint dels materials del museu i del seu arxiu, els autors han assajat de donar una panoràmica global de les medalles de Frederic Marés, un autor notable i força productiu que actuà gairebé per tot el segle XX. El catàleg aplega 55 entrades referents a les medalles de Marés. Diguem, en primer lloc, que la valoració global de l'empresa l'hem de qualificar de positiva, però que és una llàstima que no s'hagin tingut per res en compte ni els criteris numismàtics ni la coherència de cada obra. Així es donen un seguit de nombres i fitxes, que poden ésser el guix o la prova de l'anvers, el mateix del revers o la medalla mateixa, com si tot plegat no fossin aspectes o facetes d'una mateixa obra. Les medalles no es donen a mida real ni proporcional, ni en el catàleg, ni en la selecció, ni es donen tampoc els pesos, dada ben útil per a la identificació dels metalls quan es tracta especialment de peces daurades o platejades. Peces de 70 mm de diàmetre reproduïdes a 23 mm (núm. 269), per exemple, no ajuden gens a fer-se càrrec de la peça. Tot plegat, de segur, per manca d'assessorament, perquè en un llibre tan luxós i de 300 pàgines no hauria pas patit amb una reproducció a mida real. Cal blasmar, finalment, que el narcisme dels polítics relegui els autors a un discret lloc en els crèdits del llibre. Els autors ho són tot d'una obra i les quatre paraules superficials del batlle Joan Clos a la introducció no hi afegeixen pas gran cosa.

M. Crusafont